

*Eldar Qocayev**

Təsərrüfat subyektlərinin qeyri-qanuni üfüqi sazişləri (kartellər) ilə mübarizəyə dair beynəlxalq təcrübə

Annotasiya

Müasir ticarətdə üfüqi sazişlər mənfəət əldə edilməsi yollarında biri kimi çıxış edir. Üfüqi sazişin tərəfi olan şirkətlər bazarda qeyri-rəqabət mühiti yaradaraq qiymət manipulyasiyası və ya digər vasitələrlə öz rəqiblərini bazardan çıxardır və ya yeni rəqiblərin bazara girməsinə mane olurlar. Bununla da bu cür sazişlər birbaşa azad bazar iqtisadiyyatına ağır zərbə vurur və istehlakçıların hüquqlarını kobud surətdə pozur. Məqalədə kartellərin ümumi xarakteristikasına, tarixinə, üfüqi sazişlər haqqında konsepsiyalara, kartellər əleyhinə qanunvericiliyə və Güzəşt Proqramlarına yer verilmişdir. Sonda Güzəşt Proqramlarının daha təkmil olması üçün şərtlər təhlil edilmişdir.

Abstract

In modern business, horizontal (cartel) agreements become one of the ways of controlling the market conditions for the benefits of agreed parties. The main idea of these agreements is creating uncompetitive market with different means to increase the profits of the group. This kind of agreements makes hard impact on the free economic market and violates the rights of the consumers, thereby cancelling growth of business incentives. The history and description of cartels, the concepts of investigating and legislation against the horizontal agreements, "Leniency" Program will be discussed in this article. In the end, conditions in order to improve "Leniency" Programs will be examined.

Giriş

Azad bazar iqtisadiyyatı, sahibkarlığın inkişafı və istehlakçıların daha səmərəli təhçiz olunmasına mane olan və ağır zərbə vuran ən ciddi qeyri-qanuni münasibətlərdən biri müvafiq əmtəə (iş və xidmət) bazarında istehsal zəncirinin eyni səviyyəsində olan rəqib şirkətlər arasında baş verən sövdəgər sazişlər və davranışlardır. Bu cür münasibətlər hüquqi və iqtisadi elmi ədəbiyyatda daha çox üfüqi sazişlər və ya kartel sazişləri adlandırılır.

Özlüyündə müəyyən əmtəə bazarında rəqib şirkətlər arasında, qiymətin və keyfiyyətin müəyyən olunması, istehsal və satış həcminin məhdudlaşdırılması, bazarın əmtəə və istehlakçı qruplarına görə bölünməsinə dair qeyri-qanuni razılaşması (üfüqi müqaviləsi) olan kartelin yaranmasında məqsəd süni əmtəə (xidmət) qıtlığı yaratmaq, bazara giriş imkanlarını məhdudlaşdırmaq və qiymət manipulyasiyası vasitəsilə əlavə gəlir əldə etməkdir. O da, qeyd edilməlidir ki, özündə hüquqi, iqtisadi, statistik, bazar təhlili əməliyyat-axtarış və sair müxtəlif fəaliyyət elementlərini

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun dissertantı, Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi, Kommersiya hüququ və Mülki Proses kafedrasının müəllimi.

birləşdirən gizli kartel sövdələşməsinin araşdırılması mahiyyətə mürəkkəb bir prosesdir.

I. Kartellərin ümumi xarakteristikası və tarixi

Müasir tipli kartellərin formalaşması XIX əsrin son rübündən inkişaf etmiş ölkələrdə sənayenin yeni mərhələyə daxil olması ilə əlaqədar meydana gəlmiş və ona qarşı ilk müvafiq qanunvericiliyin yaranması da, XIX əsrin sonu XX əsrin birinci rübünə təsadüf edir. Təbii ki, buna qədər də, istehsal xüsusilə də, ticarətdə buna bənzər münasibətlər və müvafiq tənzimləmə vasitələri mövcud olmuşdur.

Hələ 1776-cı ildə siyasi-iqtisadın banisi Adam Simit (1723-1790-cı illər) Londonda nəşr olunmuş beş bölmədən ibarət "Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında traktat" (qısa şəkildə "Xalqların Sərvəti") adlı əsərində məhz bu cür halları nəzərə alaraq, qeyd edirdi ki, *"Eyni ticarət sahəsində çalışan adamlar, hətta əyləncə və şənliklərdə belə, nadir hallarda bir araya gəlirlər, ancaq bu görüşlərdə də danışıqlar ictimaiyyət əleyhinə gizli sövdələşmə və ya qiymətlərin qaldırılması kimi bir fırlaqla başa çatır"*¹.

Kartellərin iqtisadiyyat üçün zərərli, cəmiyyət üçün isə çox təhlükəli olmasını sübut edən çoxsaylı və müxtəlif istiqamətli tədqiqatlar mövcuddur. Kartellərin xüsusiyyətləri və təsirlərini elmi şəkildə araşdıran Edvard Meyson kartellərin hətta böyük beynəlxalq münaqişələrə səbəb ola bildiyini nəzərə alaraq, qeyd edir ki, *"Kartellər Hitleri meydana çıxardı, Hitler isə müharibəni törətdi."*²

Almaniya Federativ Respublikasının Kansleri olmuş (1963 – 1966-cı illər), iqtisadçı alim Ludviq Erhard qeyd edirdi ki, *"Almaniyanın iqtisadiyyat tarixində işsizlərin sayı heç vaxt kartellərin çiçəkləndiyi dövrdəki qədər çox olmayıb. Kartellər həmişə aşağı həyat standartı ilə məhdudlaşmalı olublar"*³. 1890-cı ildə ABŞ-da Şerman aktı ilə yaradılan ilk antiinhisar qanunvericiliyinin 1-ci maddəsində məhz qeyri-qanuni üfüqi sazişlər (trestlər) ilə mübarizəyə aiddir. *"Trestlər və sair ticarəti məhdudlaşdıran qeyri-qanuni davranışlar; bu davranışlara görə cəza"* adlı həmin maddədə göstərilir

"Müxtəlif şatlar arasında və ya xarici ölkələrlə ticarəti və sahibkarlıq münasibətlərini məhdudlaşdıran trest və ya başqa formada birlik yaradan hər bir müqavilə və ya gizli sövdə qeyri-qanuni elan edilir. Bu maddə ilə qeyri-qanuni elan edilmiş istənilən müqaviləyə qoşulan və ya hər hansı birlik və ya gizli sövdələşmədə iştirak edən hər bir şəxs ağır cinayət törətməkdə təqsirkar hesab edilir və buna görə məhkəmənin mülahizəsinə uyğun olaraq, əgər o korporasiyadırsa 100 000 000

¹ Adam Smith, An Inquiry Into The Nature And Causes Of The Wealth Of Nations. Book IV, Part III, Chapter VIII, Para 49, s. 538 (Pennsylvania State University 2005)

² Edward S. Mason, Cartels and American Security, in Controlling World Trade: Cartels and Commodity Agreements, s. 280 (2008)

³ Ludwig Erhard, Wohlstand für alle (Prosperity for all), s. 185 (Düsserdolf/Vienna, 8th edition, 1964)

dollaradək və ya digər şəxsdirsə 1 000 000 dollaradək cərimə və ya 10 ilədək azadlıqdan məhrumetmə və ya göstərilən hər iki növ cəza ilə cəzalandırılır".⁴

Şerman Qanununun 1-ci maddəsinin sanksiya hissəsindən göründüyü kimi, trest (kartel) tipli birliklərin yaradılmasında hər hansı cür iştiraka görə kifayət qədər ağır cəzalar nəzərdə tutulmuşdur. Burada nəzərdə tutulan cəzaların məbləği və müddəti tarixən bir neçə dəfə dəyişdirilmiş və ağırlaşdırılmışdır. Maddədən o da aydın görünür ki, Aİ qanunvericiliyindən fərqli olaraq, ABŞ-ın antitrest (rəqabət) qanunvericiliyində trest tipli üfüqi birliklərin yaradılmasında iştirak ağır cinayət hesab edilir və buna görə cinayət cəzası nəzərdə tutulur. Yəni ABŞ antitrest (rəqabət) qanunvericiliyi trest tipli üfüqi birliklərin yaradılmasında iştirakı kriminallaşdırır.

ABŞ-ın antitrest (rəqabət) haqda Şerman Qanununun 1-ci maddəsi ilə əlaqədar onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada Avropa Birliyinin yaranmasına dair Roma sazişinin (1957-ci il) indiki 101-ci maddəsindən fərqli olaraq, qeyri-qanuni davranışların növləri spesifik şəkildə fərqləndirilmir. Bu məsələnin həlli öz əksini müvafiq məhkəmə qərarlarında (presedentlərdə) və normativ sənədlərdə tapır.

Dünyada ilk dəfə ABŞ-da Şerman aktının birinci maddəsi ilə nəzərdə tutulan qeyri-qanuni üfüqi sazişlər ilə mübarizəyə dair normalar daha sonra Avropada və dünyanın digər regionlarında qəbul edilərək, yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdu. Hazırda bu sahədə beynəlxalq və regional təşkilatlar tərəfindən hazırlanmış bir sıra prinsiplər, model qanunlar, qaydalar və sair mövcuddur.

Almanca "**kartell**" (latınca "**carta**" – "**sənəd**" sözünün mənasını dəyişmiş forması) sözündən olan "**kartel**" termini ABŞ qanunvericiliyində (ingiliscə – "**cartel**") "**Industrial combination**" (sənaye inhisarlarının birləşməsi) və ya "**Trust**" (Trest) terminləri ilə ifadə olunur və məna etibarilə müəssisə və ya təsərrüfat subyektlərinin birləşmələri anlamına gəlir. Bu gün bir sıra dünya ölkələrinin qanunvericiliyində müvafiq münasibətləri ifadə etmək üçün birbaşa termin kimi istifadə edilməsə də, "**kartel**" in hüquqi və iqtisadi anlamı bəlli olmaqla, elmi və populist ədəbiyyatda və rəsmi sənəd və çıxışlarda geniş istifadə olunur. Məsələn, "Antiinhisar fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsində bu cür münasibətlər "**qeyri-qanuni üfüqi sazişlər**" kimi, ifadə olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, II Dünya Müharibəsinədəki bir sıra inkişaf etmiş dünya ölkələrində rəqabət mühiti və qanunvericiliyinin vəziyyəti öz milli çəllərləri əlavə olunmaqla təxminən həmin dövr Almaniyasındakı kimi idi. Belə ki, Yaponiyada biznes ailə və qohumluq əlaqələri əsasında qurulduğundan hökumət üçün maliyyə və sənaye nəhəngləri olan zaibatsular vasitəsilə ölkədə müharibəyə meyilli mühit yaratmaq asan idi. "**Zaibatsu**"

⁴ 15 U.S. Code § 1 - Trusts, etc., in restraint of trade illegal; penalty, <http://www.law.cornell.edu/uscode/text/15/1> (son baxış 12 okt. 2015)

yapon sözü olub, hərfi mənası sənaye və maliyyə biznesi konqlameratlarını ifadə etmək üçün istifadə edilirdi. Onların gücü iki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə Yaponiya iqtisadiyyatının əhəmiyyətli hissəsini nəzarətdə saxlamağa imkan verirdi.

Müəyyən tarixi şəraiti və xüsusi iqtisadi vəziyyəti nəzərə almaqla həmin fikri Cənubi Koreyada rəqabət (antiinhisar) qanunvericiliyinin formalaşmasına da şamil etmək olar. Burada da "çæbol"lar yapon zaibatsuları, alman kartelləri, amerika trestləri, fransız və ingilis inhisarları kimi iqtisadiyyatda hökmranlıq edirdilər. Məhz Cənubi Koreyadan danışdıqda qeyd etmək lazımdır ki, burada rəqabət (antiinhisar) qanunvericiliyinin formalaşmasına ölkədə mövcud olmuş hərbi-siyasi gərginliklə əlaqədar bir qədər gec – XX əsrin 60-cı illərində başlamışdır.

Beynəlxalq və milli səviyyələrdə fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, xarici hüquq ədəbiyyatında "kartel" termini əsasən müəssisələrin aşağıdakı sövdəgər hərəkət və ya razılaşmalarını ifadə etmək üçün istifadə olunur:

- Qiymət müəyyənləşdirilməsi kimi tanınan iki və daha çox rəqib təsərrüfat subyektinin biri-biri ilə bazarda mövqə uğrunda rəqabət aparmaq əvəzinə, birbaşa və ya dolayısı ilə müəyyən əmtəə (xidmət) bazarında qiymət manipulyasiyası (artırılması, azaldılması və ya sabit saxlanması);
- İstehsal (xidmət) və/və ya təhizat həcmnin müəyyənləşdirilməsi kimi qiymətləndirilən iki və ya daha çox rəqib təsərrüfat subyektinin müəyyən əmtəənin istehsalının (xidmətin göstərilməsinin) və təhizatının məhdudlaşdırılması və ya qarşısının alınması ilə əlaqədar razılaşması;
- Bazarın bölüşdürülməsi kimi qiymətləndirilən iki və ya daha çox rəqib təsərrüfat subyektinin öz aralarında biri-birinin müştərilərini və ya potensial müştərilərini cəlb etməmək haqda razılaşması (müştərilərin bölüşdürülməsi) və/və ya əmtəənin (xidmətin) satışının ərazi prinsipi üzrə aparılması haqda razılaşması (ərazi bölgüsü);
- Kollektiv boykot adlandırılan iki və ya daha çox təsərrüfat subyektinin, yeni rəqib şirkətlərin müvafiq əmtəə (xidmət) bazarına girməsinin məhdudlaşdırılması, və onunla işgüzar əlaqələrdən imtina (boykot) edilməsinə dair müqaviləsi;
- Tender (müsabiqə) sövdələşməsi (dələduzluğu) adlanan, müəyyən bir şirkətin tenderdə qalib gəlməsi məqsədilə, digər şirkət (və ya şirkətlər) arasında tenderdə iştirak etməmək və ya tender üçün süni olaraq, daha əlverişsiz (məsələn, yüksək qiymət) təkliflə çıxış etmələri və bunun müqabilində həmin tenderin nəticəsindən və ya gələcəkdə başqa tenderlərdən mənfəət əldə etmələrini nəzərdə tutan gizli saziş.

Avropa Birliyinin yaranmasına dair Roma sazişinin indiki 101-ci maddəsi təsərrüfat subyektləri arasındakı müəyyən növ müqavilələri qadağan edir. Bu cür münasibətlərə ilk növbədə müvafiq əmtəə bazarında digər təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə və istehlakçıların seçiminə müxtəlif vasitələrlə (qiymət, keyfiyyət, bazarların ərazi, istehsal həcmi, istehlakçı qrupları və sair üzrə bölgüsü) birbaşa mənfəət təsir göstərən qeyri-qanuni razılaşmalar aiddir.

Aİ çərçivəsində azad rəqabət mühitinin və qanunvericiliyinin pozulmasına görə qadağan edilən və cəza tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan hal və hərəkətlərin təsnifatı 101-ci maddənin 1-ci hissəsinin dispozisiyasında aşağıdakı kimi verilmişdir:

- a) *alış və ya satış və yaxud digər ticarət şərtlərinə birbaşa və ya dolay vasitələrlə qiymət müəyyənləşdirmək;*
- b) *istehsal, bazarlar, texniki inkişaf və ya investisiyanı məhdudlaşdırmaq və ya nəzarətdə saxlamaq;*
- c) *bazarları və ya təchizat mənbələrini bölüşdürmək;*
- d) *eyni cür müqavilələrə müxtəlif şərtlər tətbiq etməklə, digər ticarət partnyorlarına əlverişsiz rəqabət şəraiti yaratmaq;*
- e) *partnyorlarla xarakterinə görə və ya ticarət təcrübəsinə müvafiq olaraq bu müqavilələrin predmeti ilə bağlı olmayan əlavə öhdəliklərin qəbulunu şərtləndirən müqavilələrin bağlanması.⁵*

Ancaq yadda saxlamaq lazımdır ki, heç də bütün üfiqi razılaşmalar qeyri-qanuni və rəqabəti məhdudlaşdıran deyil. Məhz bu cür halları nəzərə alınaraq, Roma Sazişinin 101-cimaddəsinin 1-ci hissəsinin dispozisiyasının təsiri altına düşən bir çox müqavilələr üçün həmin maddənin 3-cü hissəsində istisnalar da nəzərdə tutur. Belə ki, *“əmtə istehsalına, məhsulların çatdırılmasının (yayılmasının) yaxşılaşmasına, texniki və iqtisadi inkişafa və ya istehlakçıya keyfiyyətli və daha ucuz qiymətə mal (xidmət) əldə etməyə şərait yaradan:*

- a) *sadalanın məqsədlərə çatmaq üçün, müəssisələrə zəruri olmayan kartel məhdudyyətləri tətbiq etməyə və*
- b) *müəssisələrə müəyyən məhsulların (xidmətlərin) əhəmiyyətli hissəsini rəqabətdən qorumaq imkanı verməyə,*
 - *müəssisələr arasında istənilən müqavilə və ya müqavilələr kateqoriyasına,*
 - *müəssisə birlikləri tərəfindən qəbul edilmiş istənilən qərar və ya qərarlar kateqoriyasına və*
 - *istənilən rəqabət siyasəti və ya bu cür siyasətin müxtəlif formalarına”,* 101-ci maddənin 3-cü bəndinə əsasən, bu maddənin 1-ci bəndində göstərilən qadağalardan istisnalar tətbiq edilir. Yəni, 101-ci maddənin 3-cü bəndində göstərilən hallar olduqda, müəssisələr (onlar arasında müqavilələr) həmin maddənin 1-ci bəndində göstərilən qadağalardan azad edilir.⁶

II. Üfüqi sazişlərə dair konsepsiyalar

Rəqib təsərrüfat subyektlərinin birgə və razılaşdırılmış hərəkətlərinin və ya hökmran mövqeydə olan müəssisənin müəyyən cür zahirən (formal)

⁵ Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union - Protocols - Annexes - Declarations annexed to the Final Act of the Intergovernmental Conference which adopted the Treaty of Lisbon: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=EN> (son baxış 9 dek. 2015)

⁶ Treaty on Establishing the European Community (Consolidated Version), para. 2, Article 101 (Rome 1957)

qadağan olunmuş davranış nümayiş etdirməsinin iqtisadi və müvafiq əmtə bazarında rəqabət mühitinə təsiri və ya qeyri-qanuni və qəsdən edilməsi ilə əlaqədaremi fikirlərdə, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətinin qanunvericiliyində və təcrübəsində əsaslandırılmış iki yanaşma nəzərdə tutulmuşdur. Elmi ədəbiyyatda bu amillərdən asılı olaraq yaranan vəziyyətləri “öz-özünə” (latınca - “per se”) və “səbəblər qaydası” (ingiliscə - “rule of reason”) əsasında pozuntular adlandırılır və getdikcə əksər üfüqi və şaquli sazişlərin qiymətləndirilməsində onlara daha çox yer verilir.

“Öz-özünə” pozuntuqaydası–pozuntunun müvafiq bazara faktiki təsirləri və ya onu edən təsərrüfat subyektlərinin niyyətləri haqda müfəssəl araşdırma aparılmasını tələb etmir. Təsərrüfat subyektinin “öz-özünə” pozuntuya yol vermiş hesab edilməsi üçün onlar tərəfindən yalnız müəyyən növ davranışlara yol verməsi kifayətdir.

Bu qayda tam (birmənalı) olaraq, davranışın rəqabət (antiinhisar) qanunvericiliyini pozduğunu nəzərdə tutur və əsasən iqtisadi baxımdan dəyərli nəticəsi olmayan və rəqabətə əhəmiyyətli zərər vuran müəyyən növ məhdudiyətlərə tətbiq olunur. Uzun illər əldə edilmiş təcrübə göstərir ki, rəqiblər arasında müəyyən növ müqavilələr rəqabət mühiti və istehlakçılar üçün o qədər zərərli ki, bu cür davranışlar tam qadağan edilməlidir. “Öz-özünə” pozuntu hesab edilən davranışlara təsərrüfat subyektlərinin hər hansı bir təsərrüfat subyektini qrup halında boykot etməsi, qiymət sövdəgərliyi, tender dələduzluğu (sövdəgərliyi), müqavilə predmeti olan əmtəyə birbaşa dəxli olmayan əlavə malın məcburi şərt kimi əsas mala qoşularaq satılması, bazarların ərazi, əmtəə və istehlakçılar üzrə bölünməsi kimi hərəkətləri bariz misal ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabət (antiinhisar) qanunvericiliyinə əsasən bu cür davranışların “öz-özünə” qanun pozuntusu hesab edilməsi üçün hər hansı müqavilənin olması tələb olunur. Anlayışına görə “müqavilə” bir nəfərdən artıq şəxsin birgə hərəkətini tələb etdiyindən, birtərəfli (tək) müstəqil biznes qərarı müqavilə formasına olan tələbi doğrultmur. Həmçinin, müqavilə yalnız xüsusi bir formada olmaya, sənədlə təsdiq edilə, şifahi mübadilə oluna və ya hətta davranışdan çıxış edərək də meydana gələ bilər (məsələn, rəqiblər arasında mütəmadi görüşlərin ardınca dərhal birgə (eyni cür) davranışın baş verməsi).⁷ “Səbəblər qaydası” prinsipinə əsasən işə formal olaraq baş vermiş pozuntunun müvafiq əmtəə (xidmət, iş) bazarında rəqabətin qarşısının alınması və ya rəqabətə təkan verməsi ilə əlaqədar şərtlərin məcmusu müəyyənləşdirilir. “Öz-özünə” pozuntu vəziyyətindən fərqli olaraq, burada niyyət və motiv gələcək nəticələrinin proqnozlaşdırılmasına müvafiqdir. “Səbəblər qaydası” tətbiq edilən hallarda qanun pozuntusunun vəziyyəti müəyyənləşdirilərkən müvafiq bazarın strukturu,

⁷ Washington State, Office of the Attorney General, Guide to antitrust laws: <http://www.atg.wa.gov/guide-antitrust-laws> (son baxış 9 dek. 2015)

spesifik xüsusiyyətləri və sahibkarlıq mühitinə hərtərəfli, real və mümkün təsirləri, pozuntunun tarixi, iqtisadi, sosial, hüquqi və sair aspektləri nəzərə alınır. Əgər araşdırılan davranış (əməl) yalnız birtərəfli mənfəət əldə etmək məqsədilə bazarada rəqabətin zəiflədilməsinə yönəlmişdirsə, bu səbəbsiz və cəzalandırılmalı olan qanun pozuntusu hesab edilir. Əks halda bu cür müqavilələrə icazə verilir.

“Öz-özünə” pozuntu hesab edilən hallardan (davranışlardan) fərqli olaraq, “səbəblər qaydası” tətbiq edilən hüquq pozuntularında təsərrüfat subyektləri arasında müqavilənin rəqabətə və istehlakçıya təsiri tam aydın deyil və müqavilə rəqabətə zidd, rəqabət yönümlü və rəqabət mühitinə təsirsiz ola bilər. Bu yanaşmaya əsasən, davranış (sövdə) ya qeyri-qanunidir və “öz-özünə” pozuntulardan daha geniş qiymətləndirmə tələb etmir ya da davranış “səbəblər qaydası” kimi tanınan yanaşmaya əsasən qiymətləndirilməli və hal üzrə zərərin və faydanın tam nəzərə alınması və balanslaşdırılması həyata keçirilməlidir. Əgər məhkəmə (konkret işə baxan orqan – E.Q) müəyyən etsə ki, müqavilənin zərəri faydasından daha çoxdur onda bu hal ticarətin (sahibkarlıq fəaliyyətinin) qeyri-qanuni məhdurlaşdırılması hesab edilir.⁸

“Səbəblər qaydası”na əsaslanan yanaşmadan ilk dəfə 1911-ci ildə “Standard Oil” işi (12 ildən artıq davam etmişdir) ilə əlaqədar, şirkətin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün ABŞ Ali məhkəməsinin aşağı məhkəmənin qərarını təsdiqləməklə yaratdığı presedentdə istifadə edilməsi qeyd olunur. Həmin vaxt bu qaydanın necə tətbiq edilməsi haqda əlimizdə səhih sübutlar olmasına baxmayaraq, məhkəmənin hakimi Uaytın bu cür davranışların qiymətləndirilməsi üçün “səbəblər qaydası”nda yanaşmadan istifadə edilməsinin lazım olduğunu təsdiq etmişdir.⁹

“Səbəblər qaydası”nın tətbiq dairəsi geniş olmaqla, çox sayda işgüzar müqavilələrə şamil edilir. Bu cür müqavilələrə misal kimi hökmran sahibkarlıq subyekti (və ya şirkətlərin qrupu) tərəfindən təhcizat zəncirində məhdudiyətlər, təhcizat zəncirində ayrı-seçkilik, müəyyən əmtəyə satıcı tərəfindən ekskluziv yanaşma (davranış, təklif) nəzərdə tutan halları göstərmək olar.

III. Kartellərlə mübarizə

Avropa İttifaqı son iyirmi ildə kartellə mübarizəni prioritet bir məsələ kimi qarşıya qoymuşdur. Bu sahədə fəaliyyət dinamikasını xronoloji ardıcılıqla izlədikdə görürük ki, ilbəlil aşkar olunan kartel pozuntularının sayı və bu cür qanun pozuntularına görə tətbiq edilən sanksiyaların həcmi getdikcə artır.

Barəsində sanksiya qərarı qəbul edilmiş şirkətlərin Avropa Komissiyasının qərarını mübahisələndirmək hüquqları vardır. Lakin, Avropa Ədalət

⁸ *Yenə orada*

⁹ Арментано Д. Антитраст против конкуренции. ss. 119 – 120, 431 (Пер. с англ. А.Куряева. М. «ИРИСЭН», 2005)

Məhkəməsi və Birinci İnstansiya Məhkəməsinin təcrübəsinə nəzər saldıqda məlum olur ki, bu cür appelyasiya şikayətinin təmin olunmasına nail olmaq çox çətindir. Bir qayda olaraq, məhkəmə cərimələri ləğv etmir və ya Komissiya tərəfindən tətbiq edilmiş sanksiyaların kiçik həcmdə azaldılmasına nail olunması bu sahədə iddia tərəfi üçün uğurlu bir məhkəmə işi hesab edilir. Bunun səbəbi kartel araşdırması və sübut etmə prosesinin (faktlar və dəlillərin toplanması və analizi, hüquqi və iqtisadi təhlillər və sair) çoxşaxəli, çətin və əsaslı olması və Komissiyada qərar qəbul edilənədək müxtəlif mərhələlərdən keçərək dəqiqləşdirilməsidir.

Avropa Komissiyası kartellə mübarizənin təkmilləşdirilməsini daim müvafiq qanunvericilik bazasında islahatlarla birgə aparır. Belə ki, 2006-cı ildə qəbul olunmuş qaydalara əsasən Aİ müqaviləsinin 101 və 102-ci maddələrinin pozulmasında iştirak edən şirkət əvvəllər bu cür hüquq pozuntusu törətmişdirsə, ona münasibətdə cərimənin həcmi iki dəfəyədək (nisbətdə 100%) artırılır. Ən çətin təhqiqat işlərdən biri olan kartelin açılmasını asanlaşdırmaq üçün komissiya qaydalarda bəzi dəyişikliklər aparmışdır. Nəticədə, kartelin açılmasına şərait yaratmış sövdələşmənin iştirakçısı olan şirkətin hətta, cərimədən tam azad olunmasınadək nəzərdə tutulmuşdur.¹⁰ Son onillikdə daha mühüm bir məsələ - Avropa Komissiyası tərəfindən təyin olunan cərimə əvəzinə zərərçəkənlərə kompensasiya ödənilməsinin tənzimlənməsi də, müzakirə edilməkdədir. Bu, məsələnin həlli Avropa İttifaqı miqyasında ayrı-ayrı şirkətlər və istehlakçılar üçün iqtisadi cəhətdən daha səmərəli və hüquqi baxımdan ədalətli olmaqla yanaşı, İttifaqa üzv ölkələr və digər dünya ölkələri üçün milli səviyyədə tətbiqi lazımlı olan bir pesedent olardı. Həmçinin, prosesual baxımdan kartelin açılmasına maraqlı olan tərəflərin sayını artırır.

Hazırkı qaydaya əsasən, Avropa İttifaqı çərçivəsində kartel fəaliyyəti (mövcudluğu) nəticəsində zərər çəkmiş hər hansı müəssisə və ya fərd kompensasiya almaq üçün üzv ölkələrin (milli) məhkəmələrinə müraciət edə bilər. Milli məhkəmələrdə həyata keçirilən prosesual hərəkətlər və müəyyənləşdirilən kompensasiya məbləği Komissiyanın təyin etdiyi cərimədən əlavədir (müstəqildir). Zərərlə əlaqədar məhkəmənin qərarları xəbərdaredici (çəkindirici) xarakter daşısa da, onun əsas məqsədi rəqabəti məhdudlaşdıran hərəkətlərə görə, zərərçəkənə əvəzin ödənilməsi və ya zərəre görə kompensasiya hüququnun qorunmasından ibarətdir.

Kartellərin və hökmran mövqedən sui-istifadənin sahibkarlığa və istehlakçılara ciddi ziyan vurur. Aİ qanununvericiliyinə əsasən, Aİ-nin rəqabət qanunvericiliyinin pozulmasından zərər çəkmiş hər bir şəxs tam kompensasiya hüququna malikdir. Buna baxmayaraq, milli məhkəmələrə bu

¹⁰ Guidelines for setting fines, *Guidelines on the method of setting fines imposed pursuant to Article 23(2)(a) of Regulation No 1/2003*, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV:l26118> (son baxış 9 dek. 2015)

məqsədlə çox az müraciətlər olunur. Bu xüsusən kiçik sahibkarlar və istehlakçılar üçün çətinlikdir. Elə buna görə də 2007 – 2013-cü illər arasındakı dövrdə Komissiya tərəfindən aşkar edilən pozuntulardan zərərin ödənilməsi ilə əlaqədar yalnız 25 faizi üzrə mülki qaydada iddia qaldırılmışdır ki, bunlar da əsasən böyük şirkətlər tərəfindən edilmişdir.¹¹

Buna görə də, antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması ilə əlaqədar dəymiş zərərin ödənilməsi üçün müraciət prosesində mövcud çətinlikləri aradan qaldırmaq və qaydaları təkmilləşdirmək məqsədilə Aİ-nin Rəqabət üzrə Baş Direktorluğunun təklifi əsasında Komissiya 2013-cü ilin iyul ayında 24 maddədən ibarət “Antinhisar Zərərləri ilə əlaqədar fəaliyyətüzrə Direktiv” qəbul etmişdir. “Bu Direktivin mətni 17 aprel 2014-cü ildə Avropa İttifaqının Parlamenti və Şurası arasında razılaşdırılıb”¹² və yekun qəbulu üçün Nazirlər Şurasına göndərilmişdir.

Bu Direktivə əsasən:

- zərərçəkən həm faktiki itkiyə, həm də buraxılmışmənfəətə görə tam kompensasiya ala bilər;
- iddia qaldırması üçün müddətlərin dəqiq qaydaları və kifayət qədər vaxt müəyyənləşdirilməklə zərərçəkmişlərə daha geniş imkanlar təmin edilir;
- məlumat verən kartel iştirakçısına qarşı mülki qaydada məhkəmədə iddia qaldırılarkən onların məsuliyyətini yüngülləşdirən bəzi zəmanətlər nəzərdə tutulur;
- pozuntunun dəlillərlə sübut edilməsi öhtəliyi ərizəçinin üzərindən götürülür;
- zərərçəkənlər üçün müvafiq dəlillər daha da əlçatan olur və məxfi
- məlumatların lazımı səviyyədə qorunması təmin edilir və sair.

ABŞ-in rəqabət (antitrust) qanunvericiliyi kartel sövdələşmələrinə münasibətdə daha kəskindir. Bu cür münasibətlərdə şübhələnən müəssisələrdə axtarış, telefonların dinlənməsi, şəxsi kompyuterlərin yoxlanması, şübhəli şəxslərin dindirilməsi ABŞ rəqabət orqanları tərəfindən həyata keçirilən adi hərəkətlərdir. Son on ildə bir çox Aİ üzvü ölkələri də ABŞ-in bu təcrübəsini tətbiq etməyə imkan verən müvafiq qaydalar qəbul etmişlər.

Cəzaların kəskinliyi ilə də, ABŞ antitrust sistemi fərqlənir. Buraya, böyük həcmdə cərimə və maliyyə sanksiyalarının tətbiqi, müəssisələrə və istehlakçılara dəymiş zərərin ödənilməsi, cavabdeh şirkətlərə rəqabət mühitində pozulmuş tarazlığı bərpa etmək və saxlamaq məqsədilə müəyyən hərəkətlərin edilməsi (və ya edilməməsi) ilə bağlı müxtəlif göstərişlərin verilməsi və öhdəliklərin qoyulması, habelə müvafiq hüquq pozuntusuna yol

¹¹ Alexander Italianer, Introduction, The European Antitrust Review 2015, <http://globalcompetitionreview.com/reviews/62/sections/211/chapters/2460/> (son baxış 9 dek. 2015)

¹² Antitrust: Commission proposal for Directive to facilitate damages claims by victims of antitrust violations – frequently asked questions http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-310_en.htm (son baxış 9 dek. 2015)

vermiş şəxslərin (ən nüfuzlu şirkətlərin rəhbərləri və menecerləri və hökumət rəsmiləri də daxil olmaqla) azadlıqdan məhrum edilməsi kimi cəza növləri daxildir. Problemin ciddiliyini önə çəkərək, "ABŞ hökuməti 2004-cü ildə müəssisələrə tətbiq edilən maksimum cəriməni 10 milyondan 100 milyon dollara, həbs cəzasını isə 10 ilədək artırdı".¹³

IV. "Leniency" (Güzəşt) Proqramı

Kartel sövdələşmələrinin aşkar edilməsi və araşdırılması işində, inkişaf etmiş ölkələrdə geniş yayılmış "Leniency" (güzəşt, əfv) Proqramı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu proqramın mahiyyəti, hüquqi bazası, tətbiqi, institutsional təminatı, ölkələr üzrə fərqliliyi və sair, özlüyündə geniş müzakirə və araşdırmaların mövzusuudur. Lakin, qısa olaraq, bu proqram haqqında onu demək olar ki, burada, gizli kartel sövdələşməsinin, qarşısının alınması, açılması, nəticəsinin aradan qaldırılması məqsədi ilə, vaxtında bu hüquq pozuntusu haqda rəqabət orqanına lazımi məlumat vermiş həmin kartelin iştirakçısı olan şirkətlərə münasibətdə cəza (əsasən cərimə, maliyyə sanksiyaları, müəyyən hərəkətlərin edilməsi (və ya edilməməsi), azadlıqdan məhrum etmə və s) tətbiq edilərkən güzəştlərin edilməsini nəzərdə tutur.

Həmçinin, Güzəşt Proqramı karteldə iştirak etdikləri üçün müəssisə və ya şəxslərə tətbiq edilən cəzaların bu hərəkətlərini dayandırmaları və araşdırmanın aparılmasında hüquq-mühafizə orqanları ilə aktiv əməkdaşlıq etmələrinin əvəzində təmin edilən güzəşt qaydalarını müəyyənləşdirir.

Bu qaydalar ilk dəfə ABŞ Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 1978-ci ildə qəbul olunmuş, 1993-cü ildə isə təkmilləşdirildikdən sonra daha da geniş tətbiq olunmağa başlanmışdır. ABŞ-in ardınca dünyanın bir sıra ölkələri kartellərin aşkar olunmasında bu Proqramın səmərəli fəaliyyətini nəzərə alaraq onun öz qanunvericiliklərinə uyğun modellərini hazırlayıb tətbiq etməyə başladılar. Avropa Kommisiyası oxşar Güzəşt Proqramı modelini ilk dəfə 1996-cı ildə qəbul etsə də, onun Aİ-yə üzv olan ölkələr arasında daha geniş yayılması bu proqramın 2003-cü ildə islahatından sonra başladı. Hazırda demək olar ki, Aİ ölkələrinin hamısının müvafiq qanunvericiliyində Güzəşt Proqramının implementasiya olunmuş uyğun modelləri fəaliyyət göstərir.

Bu gün antiinhisar (rəqabət) siyasətinin mühüm fəaliyyət sahələrindən biri kartellərin təhqiqidir. Bu istiqamətdə beynəlxalq kartellərlə mübarizə mühüm yer tutur. Bu cür kartellərlə daha səmərəli mübarizə müxtəlif ölkələrin bu sahədə qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Bu zərurəti nəzərə alaraq, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT), Beynəlxalq Rəqabət Şəbəkəsi (BRŞ), Avropa Rəqabət Şəbəkəsi (ARŞ) kimi bir sıra beynəlxalq, regional və ixtisaslaşmış təşkilatlar

¹³ Antitrust Enforcement Priorities And Efforts Towards International Cooperation At The U.S. Department Of Justice, <http://www.justice.gov/atr/speech/antitrust-enforcement-priorities-and-efforts-towards-international-cooperation-us> (son baxış 9 dek. 2015)

tərəfindən də Güzəşt Proqramının eyni məqsədli, mahiyyətə yaxın, lakin fərqli modelləri hazırlanmışdır.

Həm ABŞ, həm də Aİ-nin kartellərlə mübarizəyə dair qanunvericiliyi rəsmi araşdırma başlayanaqədək və ya sonra lazımı məlumatları verən müəssisələrə (və ya şəxslərə) münasibətdə cəzaların yüngülləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Əgər əlaqədar təsərrüfat subyektləri (və ya şəxslər) müvafiq orqanların hələ məlumatı olmadığı qeyri-qanuni fəaliyyət haqda xəbər verdikdə cəzaları daha yüngül olur və ya tamamilə cəzadan azad olunurlar. ABŞ-da isə araşdırmanı aparan orqan üçün tamamilə yeni olan və təsərrüfat subyektlərinə (və ya şəxslərə) ittiham irəli sürməyə imkan verən əhəmiyyətli məlumatlar sonradan təqdim edildikdə də cəzanın tam güzəşt (əfv) edilməsi mümkündür. Sonradan təqdim edilən məlumatlara münasibətdə araşdırmanı aparan orqan onların mahiyyətə uyğun, araşdırmanın gedişini sürətləndirən, dəqiq və əhəmiyyətli olmasını tələb edir. Güzəşt Programı son 20 ildə dünya ölkələri arasında xüsusilə, geniş yayılmağa başlamışdır. Son illər Şərqi Avropa və Cənubi Amerika ölkələrində müvafiq qanunvericilik və institusional islahatlar və güzəşt proqramının tətbiqi nəticəsində əldə edilən müsbət yekunlar bu təcrübənin özünü necə doğrultmasına ən yaxşı misaldır. Lakin, bu proqramın yüz faiz effektiv və qüsursuz olması demək deyil. Buna görə də, hər bir ölkənin yerli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, sona qədər işlənmiş qaydalar olmalıdır. Əks halda təcrübə bu sistemin çox da, səmərəli olmadığını göstərir.

Rəqabət sahəsində siyasətin ümumi istiqamətləri 24 oktyabr 1993-cü il Aşqabad müqaviləsi ilə yaradılmış, Antiinhisar siyasəti üzrə dövlətlərarası Şura tərəfindən kordinasiya olunan Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ölkələrinə gəldikdə isə, burada kartellə mübarizəyə dair göstəricilər ya yox, ya da, çox aşağı səviyyədədir. Son 10 ildə MDB ölkələrində rəqabət mühitinin sağlamlaşdırılması istiqamətdə müəyyən irəliləyişlər edilsə də, bu lazım olandan və müasir qabaqcıl təcrübədən çox uzaqdır. Post-sovet məkanında, bu gün Avropa İttifaqının üzvü olan Baltikyanı ölkələri bu sahədə hüquqi və təşkilati islahatlar, qanunvericiliyin və yeni innovasiyaların (güzəşt proqramı da daxil olmaqla) tətbiqi və kadr hazırlığı nəticəsində azad iqtisadiyyatın hərəkətverici amili olan daha uğurlu rəqabət mühiti yaratmağa nail olmuşlar. Son illər, Latviya və Litva respublikalarının hər birində orta hesabla hər il 5 – 6 real kartel sövdələşməsi aşkar olunur.

Nəticə

ABŞ və Aİ ölkələrinin kartellərin araşdırılması ilə bağlı güzəşt (əfv) qaydalarını, bu sahədə nəzəri biliklər və tətbiqi təcrübədən gələn faktları nəzərdən keçirdikdə görürük ki, bu cür proqramların kartellərlə mübarizədə antiinhisar orqanlarının əlində təkmil bir vasitə olması üçün burada ən azı aşağıdakı ilkin şərtlərin olması vacibdir:

- *Qəbul edilmiş qaydalar potensial ərizəçini məlumat verməyə həvəsləndirmək üçün*

mümkün qədər nəticələrinin qiymətləndirilməsində proqnozlaşdırıla bilən və avtomatik olmalıdır;

- *Məlumat verənin, karteldə aparıcı şirkətin (subyektin) və digər iştirakçıların sövdələşmədə rolu dəqiq müəyyənləşdirilməlidir;*
- *Məlumat verənlər ardıcılığa, məlumatın əhəmiyyətinə və araşdırmanın müxtəlif mərhələlərində davranışlarına görə fərqləndirilməlidir;*
- *İlk məlumat verənə cəzaların böyük həcmdə yüngülləşdirilməsi (əfvi) həm araşdırma başlamasınadək, həm də sonrakı vaxta verdiyi məlumat üçün təmin olunmalıdır;*
- *Cəzaların qismən yüngülləşdirilməsi (əfvi) istintaqa sonradan müraciət edərək kifayət qədər dəyərli məlumat verənlərə də təmin edilməlidir;*
- *Güzaşt (əfv) tədbirləri şirkətlərlə yanaşı şəxslərə də şamilənməlidir;*
- *Məlumat verən təsərrüfat subyektlərinə vurulmuş zərərin ödənilməsi ilə əlaqədar özəl iddialardan (tələblərdən) müdafiə olunmalıdır;*
- *Məlumat verənin şəxsiyyəti mümkün qədər gizli saxlanmalıdır;*
- *Məlumat verənlərin, xüsusən fərdlərin mükafatlandırılması da nəzərdə tutulmalıdır.*